

Folia
Scandinavica
Posnaniensia

Folia Scandinavica
VOL.35, 2024 (p. 44–54)
DOI: 10.14746/fsp-2024.35.05

Att komma från sitt lidande genom att skriva

Bränt barn söker sig till elden av Cordelia
Edvardson som ett viktigt exempel på svensk
vittneslitteratur

Sonia Ławniczak (Adam Mickiewicz University, Poznań)

Abstract

[To escape from suffering by writing. *Bränt barn söker sig till elden* by Cordelia Edvardson as an important example of Swedish witness literature]

The purpose of the article is to show the way in which Cordelia Edvardson, the Swedish writer and eyewitness of the Holocaust, forms the work of recreating an identity beyond Auschwitz. Another purpose of this article is to show the way in which this book can promote and influence the creation of memorial images concerning the Second World War and Sweden's participation in the global legacy of the Holocaust. In doing so, the analysis examines narrative instance and identifies textual strategies that promote the spread of a certain form of collective memory.

Keywords: Witness literature, World War II, culture of remembrance, Holocaust, trauma, Cordelia Edvardson

PRESSto.

1. INLEDNING

Litteraturen är en av de viktigaste kulturella diskurserna som permanent finns i samhället. Förutom officiella handlingar där viktiga fakta dokumenteras och historieskrivning som kan innehålla olika tolkningar av det förflutna är det i litteraturen som det kulturella minnet av händelser och mänskliga upplevelser registreras. Förintelselitteratur är en sådan typ av litteratur som på en gång representerar en viktig form av historieskrivning. Det är en personligt genomlevd historia som ger oss insikter i ett händelseförlopp. På senare tid har fler och fler forskare hävdade att olika slags litterära texter kan fungera som historieskrivning.¹ Förintelsen är fortfarande ett aktuellt ämne och den pågår i viss mening, eftersom ättlingar av de överlevande lever mitt ibland oss. För dem är Förintelsen inte avslutad.

2. SYFTE, MATERIAL OCH TEORETISK BAKGRUND

Den dominerande genren inom förintelselitteraturen är vittneslitteraturen. Valet av andra världskriget och Förintelsen som tema för det litterära skapandet verkar självklart när man tänker på ögonvittnen och offer. Skrivandet betraktade de som ett sätt att komma över det förskräckliga som de varit med om, att lätta på lidandet genom att dela sina erfarenheter med andra. De skrev också för att dokumentera, bevara minnet, upplysa omedvetna. Deras verk präglas av stor autenticitet för de byggde sina berättelser på egna livshistorier. Ögonvittnen delar med sig av sina erfarenheter och strävar efter att bevara minnet av Förintelsen och öka kunskapen om den. Åhörare, åskådare eller läsare tvingas till reflektion och blir medvetna om Förintelsens betydelse. Den ovanstående reflektionen för tankarna till *en typologi över historiebruk* (Karlsson 1999).² Det är ett koncept som formulerades av lundahistorikern Klas-Göran Karlsson. Begreppet historiebruk syftar på hur vi använder (brukar) historia i samhället för olika syften. Historiebruk är dessutom personers och institutioners användande av historisk kunskap i ömsesidig kommunikation. Människor använder historien på olika sätt och i olika syften. Ofta ligger en tydlig avsikt bakom det: man vill exempelvis få fram någon information eller övertala andra personer att agera på ett bestämt sätt. Karlssons viktiga inspirationskälla har varit Fredrich Nietzsches essä *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874) (*Om historiens nytta och skada: en otidsenlig betraktelse*, 1998). Den tyske filosofen analyserade individers och samhällens sätt att förhålla sig till historien och det förflutna. Nietzsche ansåg att människan i själ och hjärta är en historisk varelse och samtidigt en del av traditionen och historien (Nietzsche 1998:30–41). Människor skiljer sig dock från varandra i hur de uppfattar verkligheten och det förflutna och de kan ha olika förhållningssätt till historien. Nietzsche urskilde tre typer av historia (*drei Arten der Historie*) i betydelsen ”sätt att hantera historia”, ”sätt att utöva historia” som ligger mycket nära Karlssons historiebruk: den monumentala, den antikvariska och den kritiska. Den monumentala historien fokuserar på storslagna dåd och starka personligheter. Den kan fungera som inspiration för nutidsmänniskor genom att visa på mänsklighetens obegränsade potential. Problemet är dock att denna typ av historia inte tar hänsyn till orsaker utan endast fokuserar på effekter. På det sättet idealiseras det förflutna. Den antikvariska historien uppmuntrar oss att uppskatta vårt kulturarv och bidrar till att skapa samhörighetskänslor mellan individer.

¹ Det är t.ex. den brittiske litteraturvetaren Steven Connor som hävdar att historia skapas och återskapas i romanform. I sin bok *The English Novel in History 1950–1995* (1996:1) sätter han sig emot uppfattningen att romanen endast kan vara ett passivt avtryck av händelseförlopp i det förflutna.

² Karlsson har analyserat hur olika grupper i samhället brukar historia och hur deras historiska berättelser har bidragit till att förändra historiska föreställningar i Centraleuropa och Sovjetunionen/Ryssland. Hans typologi är universell och kan användas även i andra sammanhang, inklusive det svenska sammanhanget. Karlsson utvecklade och beskrev sin typologi också i andra böcker som t.ex. Karlsson (2004).

”Bakåtsträvandet bevarar inte livet utan mumifierar det”, varnade dock Nietzsche (Nietzsche 1998:57). Den kritiska historien hänvisar till människors behov av att ifrågasätta, verifiera och omvärdera det förflutna. Man måste dock komma ihåg att vi påverkas av konsekvenserna av de orättvisor och misstag som begåtts förr i tiden. Det är viktigt att dra slutsatser av historien och ersätta de gamla sederna med de nya. Nietzsche ansåg att alla tre typer av historia kan vara användbara och att ingen av dem bör bli dominerande (Nietzsche 1998:55–59). Han påpekade också att den monumentala och den antikvariska historien är varandras motsatser och att den kritiska historien kan vara till hjälp för att upprätthålla balansen mellan de båda.

Klas-Göran Karlsson specificerade sju typer av historiebruk: vetenskapligt, existentiellt, moraliskt, ideologiskt, icke-bruk, politiskt-pedagogiskt och kommersiellt. De borde betraktas som idealtyper (enligt Max Webers terminologi) vilket innebär att de också kan överlappa varandra, förekomma i olika kombinationer och ibland är det svårt att separera dem från varandra (Zander 2001:57).

Även den tyska litteraturvetaren Astrid Erll har tagit intryck av Nietzsches essä när hon har urskiljt fem olika modus för minnesretoriken. Erll hävdar att litteraturen, som ett symboliskt system, kan skapa artefakter av identiteten och det kollektiva minnet (Erll 2011:144). Erll analyserar hur litteraturen fungerar som ett specifikt minnesmedium. Litteraturens speciella sätt att fungera som ett minnesmedium bygger på att hitta balansen mellan det som är fiktivt och det som är relaterat till den icke-textuella verkligheten (Tabaszewska 2013:68 f.). Litteraturens funktion i förhållande till det kulturella minnet är alltså representation. Att identifiera vad som i litteraturen representerar det kulturella minnet är det första steget mot att studera minnesretoriken som kommer till uttryck i litterära texter. Det finns inga karakteristiska estetiska drag i texten som skulle tvinga läsaren att uppfatta den som ett minnesmedium. Det är en analys av textens historiska inverkan i en given minneskultur som kan ge svaret på frågan om den kan bli ett sådant medium. Det handlar alltså om de potentiella möjligheterna att initiera ett sådant sätt att ta emot texten. Erll talar om en strategi att provocera fram ett mottagande, något som hon kallar för *retorik av det kollektiva minnet*. Det är en samling former och aktiviteter inom en litterär text som, i bemärkelsen ”påverkanspotential”, kan leda till att en viss text uppfattas av läsarna som en kollektiv text. Retoriken av det kollektiva minnet kommer till uttryck genom fem modus (tyska: *fünf Modi der Rhetorik des kollektiven Gedächtnisses*; engelska: *five modes of the rhetoric of collective memory*): det reflexiva, monumentala, historiserande, antagonistiska och erfarenhetsmoduset (Erll 2011:158 f.).

Mitt analysmaterial är romanen *Bränt barn söker sig till elden: roman* (1984) av den svenska författaren och journalisten Cordelia Edvardson som var ögonvittne till andra världskriget och Förintelsen. Syftet med artikeln är att visa på vilket sätt Edvardsons roman kan främja och påverka skapandet av minnesbilder som gäller andra världskriget och Sveriges deltagande i Förintelsens globala arv. Analysen ska alltså leda till att undersöka berättarinstansen samt identifiera textstrategier som främjar spridning av en viss form av det kollektiva minnet. Metoden är alltså en kvalitativ textanalys. Medan jag analyserar den utvalda boken hänvisar jag till den franske litteraturteoretikern och strukturelle narratologen Gérard Genette.

Svensk litteratur om andra världskriget och Förintelsen har blivit ganska omfattande. Trots detta tycks prestationerna inom litteraturvetenskapen vara blygsamma, jämfört med historisk forskning. Samma sak gäller den pedagogiskt orienterade forskning som avser överföring av kunskaper om Förintelsen till svenska elever: man fokuserar knappast på förintelselitteratur som ett potentiellt undervisningsmedel.³ Visserligen blir den internationella förintelselitteraturen allt oftare föremål för examensarbeten vid svenska universitet, men de tycks mest vara inriktade på frågor kring läsa- och recensenters

³ Se t.ex. Persson (2011) and Ammert (2015).

mottagande.⁴ Det observerade forskningsgapet fylls till en viss grad av monografen ”*Men ändå måste jag berätta*” *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*” (2002) av Anders Ohlsson, professor i litteraturvetenskap vid Lunds universitet. Boken utgör ett förslag till klassificering av den skandinaviska förintelselitteraturen och den kan betraktas som ett viktigt avstamp för vidare forskning där en mer omfattande klassificering med fler kriterier tillämpas. Ohlssons bok är den första studien i ämnet och i fokus står de verk vars författare var ögonvittnen till händelserna. I mindre utsträckning analyserar Ohlsson de böcker som skrevs av andra generationens överlevande och texter av författare som inte har någon direkt koppling till andra världskriget och Förintelsen.⁵ Oerhört viktiga kunskapskällor när man forskar om sambandet mellan trauma och litteratur är artiklar och monografier av den norska litteraturvetaren Unni Langås.⁶

3. DIREKT VITNESBÖRD I SVERIGE – HISTORISK BAKGRUND

Direkt efter krigets slut, sommaren 1945 gjorde Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete⁷ intervjuer med Förintelsens överlevande som räddats till Sverige. De fyllde i frågeformulär som utarbetats av psykologer. Formulären var översatta till polska, tjeckiska, holländska och franska. De överlevande svarade på frågorna som gällde deras bakgrund, deportation, upplevelser i läger och befrielsen. Många kände behov av att beskriva sina erfarenheter i en mer omfattande form och de skrev långa skildringar på separata papper utöver svaren på frågorna (Svanberg & Tydén 1997:400). Hösten 1945 publicerades en del av dessa intervjuer i en bokform under titeln *De dödsdömda vittna*. Utgivare var författaren Gunhild Tegen (1889–1970) och hennes make Einar Tegen (1884–1965), professor i filosofi. Redan under 1930-talet agerade Gunhild Tegen till förmån för judiska flyktingar. Hennes roman *Det hände 1933* (1939) handlade om flyktingsfrågan (Svanberg & Tydén 1997:400). Under 1950- och 1960-talen blev de vittnesmål, som samlades in under och direkt efter Förintelsen, särskilt viktiga. Under denna period ägde det rum många internationella och nationella rättegångar mot de nazistiska förövarna (Tureby & Wagrell 2020:27). De överlevande uppmärksammades allt oftare som vittnen. År 1961 inleddes rättegången mot Adolf Eichmann i Israel. Den franska förintelseforskaren Annette Wieviorka påpekar att det var en symbolisk början till perioden som hon har kallat för ”the Advent of the Witness” [”vittnesmålets ankomst”] (Wieviorka 2006:56).

Under åren 1963–1965, då den första Auschwitzrättegången mot människor som utförde olika funktioner i koncentrations- och förintelselägrat Auschwitz-Birkenau hölls, blev ögonvittnena Cordelia Edvardson och Zenia Larsson framträdande symboler för Sverige och Förintelsen. De sågs som svenskar och en del av folkhemmet.⁸ Det var en betydande ställning med tanke på hur andra minoritetsgrupper betraktades i Sverige vid den tiden. Judiska överlevande från Förintelsen upphöjdes till en position av stor social och politisk betydelse. Deras åsikter om världen och det svenska samhället var viktiga i offentliga debatter om dåtidens sociala och politiska frågor. Ännu viktigare är att de överlevande sågs som moraliska vittnen till folkmord, som kunde förklara hur och varför offrens lidande var viktigt (Wagrell 2020:304 f.). De ville skriva och på det sättet försöka arbeta igenom de förfärliga händelser

⁴ Se t.ex. Gärtner (2008) and Schneider (2008).

⁵ I min doktorsavhandling ”Utvalda litterära representationer av den svenska minneskulturen kring Förintelsen och det andra världskriget” (Ławniczak 2021) föreslår jag en klassificering av svensk litteratur om andra världskriget och Förintelsen som är baserad på tre kriterier: det kronologiska kriteriet (hänvisar till böckernas uppkomsttid som oftast sammanfaller med publiceringstiden), det biografiska kriteriet (hänvisar till de tre författargrupper som Ohlsson nämner) och det estetiska kriteriet (gäller valet av bokens form och genre).

⁶ Se t.ex. Langås (2015, 2021, 2023).

⁷ Denna organisation inrättades 1943 för att hantera efterkrigstidens kulturella återuppbyggnad. Se Mays (2011).

⁸ Cordelia Edvardson har också skrivit om den judiska minoriteten i Sverige – se Edvardson (1966).

de hade fått erfara. Cordelia Edvardson debuterade med novellsamlingen *Så kom jag till Kartago* (1958), utgiven under pseudonymen Maria Heller. Zenia Larsson debuterade också i början av 1960-talet. Åren 1960–1962 publicerades hennes självbiografiska romantrilogi – *Skuggorna vid träbron*, *Lång är gryningen* och *Livet till mötes*.⁹ I romanen *Fotfäste* (1968) tar hon igen upp de problem som överlevande fick brottas med. Huvudkaraktären är den före detta lägerfångenen Uriel Ballin som gör upp räkningen med sitt förflutna. År 1972 publicerades *Brev från en ny verklighet*, som är ett urval ur den 25 års långa brevväxlingen mellan Larsson och hennes barndomsvän och kamrat från ett koncentrations- och krigsfängeläger Bergen-Belsen.

Svenska läsares och kritikers intresse för litteratur skriven av ögonvittnen eller om krig i allmänhet ökade avsevärt på 1990-talet. Även sättet att berätta om Sverige under andra världskriget förändrades på den tiden. Publicering av boken *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget* av Maria-Pia Boëthius år 1991 var en symbolisk startpunkt för uppgörelsen med den småstadsrealistiska neutralitetsberättelsen. Den offentliga debatten om de vita fläckarna i svensk historia som ägde rum på 1990-talet inledde omvandlingsprocessen av det svenska kollektiva minnet om andra världskriget och Förintelsen. Denna förändring skedde förstås inte med en gång. De ögonvittnen som debuterade på 1960-, 70- och 80-talet var fortfarande aktiva på bokmarknaden. Cordelia Edvardson fortsatte att skriva under 1990- och 2000-talen. Hon skrev *Jerusalems leende: dikter* (1991) och *För att livet ska bli något mera uthärdigt bör man tro på under* (2012).

4. DIREKT VITNESBÖRD I SVERIGE – ANALYS AV ETT LITTERÄRT EXEMPEL

Cordelia Edvardson föddes 1929 i München och växte upp i Berlin. Mot slutet av det andra världskriget deporterades hon till Auschwitz. 1945 kom hon till Sverige med de så kallade vita bussarna.¹⁰ Under 1950-talet började Edvardsons lysande journalistiska karriär i Sverige. 1974 emigrerade journalisten till Israel, där hon mellan åren 1977 och 2006 var *Svenska Dagbladets* Mellanösternkorrespondent. 1983 tilldelades Edvardson Stora Journalistpriset. Som jag redan har nämnt, debuterade Edvardson med novellsamlingen *Så kom jag till Kartago* (1958). Fem år senare publicerades romanen *Kärlekens vittne* (1963) under hennes egna namn. Till grund för dessa böcker ligger Edvardsons självbiografiska historia som beskrivits i hennes mest inträngande och mest uppmärksammade skildring av vägen till och från Auschwitz *Bränt barn söker sig till elden: roman* (1984). Fyra år senare kom ut *Viska det till vinden*, som också anknyter till Edvardsons upplevelser i Auschwitz. Cordelia Edvardson var en väldigt aktiv författare, och hennes böcker publicerades successivt fram till året 2012, när hon dog.

4.1 ROMANENS KOMPOSITION OCH BERÄTTARINSTANSEN

Romanen *Bränt barn söker sig till elden* består av tre delar. Den första delen handlar om en judisk flickas barndom och uppväxt i Berlin på 1930-talet samt hennes förskräckliga tillvaro i Förintelsens skugga. Hon transporterades i krigets slutskede via Theresienstadt till Auschwitz, lyckades överleva och kom våren 1945 till Sverige. I den andra delen beskrivs hennes liv i det nya landet. I den tredje kortaste delen hittar vi några scener från Israel,

⁹ För en utförligare analys av Zenia Larssons författarskap se Ohlsson (2000).

¹⁰ Det berömda humanitära projektet "Vita bussarna" var en evakuering av koncentrationslägerfångar organiserad av Svenska Röda Korset, som leddes av greven Folke Bernadotte under våren 1945. Aktionens syfte var att rädda danskar, normän och svenskar som fanns i tyska koncentrationsläger. Skandinaviska krigsfångar hade högsta prioritet, men också svenska kvinnor och barn som bodde i Tyskland skulle hämtas. Om möjlighet fanns kunde man dessutom ta med andra fångar. Aktionen blev en stor succé och räddade livet på ca tjugo tusen koncentrationslägerfångar. Se t.ex. Åmark (2011:569) och Svenska Röda Korsets webbsida: <https://www.rodakorset.se/om-oss/var-historia/vita-bussarna/> (tillgång 2 Mar 2024).

dit den vuxna kvinnan emigrerat. Boken avslutas med dateringen ”Jerusalem i november 1983”, vilket visar att berättandet sker ur ett efterhandsperspektiv. Den vuxna berättaren beskriver Cordelias barndomsminnen från Berlin, den fasansfulla vardagen i Auschwitz och den ångest som hon kände när hon kom till Sverige efter kriget. Denna rekonstruktion är inte någon kronologisk berättelse.

I normala fall återfinns hon i livets mantalslängd under rubriken ”obefintliga” och det är endast när smärtan och plågan håller upprop som hon räcker upp handen, svarar ”här” och räknas in bland de närvarande. Livet och verkligheten är till för dem som kan säga: ”Jag brukar alltid...”, ”På sommaren gör vi alltid...”, ”Vi firar alltid jul...”. Hennes liv är söndersprängt och splittrat och när hon försöker lägga pussel med bitarna skär hon sig på deras vassa kanter. (Edvardson 1984:129)

Att jämföra sitt liv med pusselbitar som behöver sättas ihop igen påminner också om bokens komposition. Bokens varje del är uppbyggd av korta avsnitt som i sin tur påminner om minnesfragment. Det är en svår uppgift för den vuxna berättaren att erinra sig alla detaljer och skapa en kronologiskt sammanhängande berättelse. Å ena sidan förföljer traumatiska minnen en individ men å andra sidan motstår de en representation. Om en sådan paradox skriver den brittiska litteraturvetaren Anne Whitehead i sin bok *Trauma Fiction* (Whitehead 2004:3). Hon märker att traumas påverkan på människan återspeglas i texten och sådana stilistiska drag som just brist på kronologi, upprepningar eller fragmentisering härmar och återger traumas former och symtom (Whitehead 2004:83). *Bränt barn söker sig till elden* berättas i tredje person och huvudpersonen är ”flickan”.

Flickan hade naturligtvis alltid vetat att det var något fel på henne. Hon var inte som andra. Med henne var en hemlighet förknippad, en syndfull, skamlig, mörk hemlighet. Inte hennes egen synd och skam, nej, men något hon föddes till, hade utvalts till och utskilts, avskilts, satts åt sidan för. (Edvardson 1984:9)

Trots att boken inte är berättad i första person, är det uppenbart att berättaren kan identifieras som den vuxna kvinnliga huvudpersonen som rekonstruerar sitt förflutna, eftersom det är möjligt för henne att återskapa sina egna känslor, tankar och minnesprocess från dåtiden: ”Av detta sommarlov mindes flickan sedan ingenting – utom en enda scen. Den däremot etsades in, brändes in i hennes själ, såsom senare Auschwitznumret i hennes arm. [...] Flickan förstår inte. Men å vad hon hatar dem hatar, hatar. Alla, alla – och kanske mest sig själv.” (Edvardson 1984:29 f.). Det är den heterodiegetiska berättaren som har tillgång till flickans inre. Vi har alltså att göra med intern fokalisering (Genette 1980:245 ff., 189 f.).¹¹ Boken kan klassificeras som autofiktions på grund av undertiteln ”roman” och det faktum att den berättas i tredje person och den kvinnliga huvudpersonen har samma namn som författaren.

¹¹ Genettes grundläggande åtskillnad mellan två typer av berättare refererar till berättarens närvaro eller frånvaro i diegesen, dvs. den värld som skildras i en berättelse. Genette hänvisar här till Platon och Aristoteles och begrepp *mimesis* (det som visas) och *diegesis* (det som berättas) som är viktiga för berättarkonsten. Enligt Genette kallas den berättare som tillhör den värld där händelserna utspelar sig för *homodiegetisk berättare*. Den berättare som befinner sig utanför den berättade världen kallas för *heterodiegetisk berättare*. Dessa två typer av berättare anger alltså berättarens position i relation till det som berättas. I självbiografiska romaner och dagboksromaner kan det dessutom förekomma en *autodiegetisk berättare*. Då är den homodiegetiske berättaren huvudperson i sin egen berättelse.

Genette urskiljer tre typer av fokalisering: nollfokalisering, intern fokalisering och extern fokalisering. Vid intern fokalisering berättas bara det som en karaktär vet, dvs. världen presenteras som den ses från en bestämd karaktärs synvinkel och med denna karaktärs upplevelser, tankar och minnen. En läsare vet inte vad de andra karaktärerna tänker eller vad som kommer att hända senare.

Viskande, och för säkerhets skull på Berlinerndialekt, tilltalade flickan Anna – och Anna svarade! Ville veta vad flickan hette, var i Berlin hon bodde, när hon hade lämnat deras gemensamma hemstad! För första gången på mycket länge blev flickan sedd och kallad vid namn, blev åter Cordelia, Dela, från Berlin-Eichkamp, avgränsad och befintlig. Tack vare Anna. (Edvardson 1984:20)

I det ovanstående fragmentet är det tal om en civil tysk fabriksarbetare Anna. Innan Cordelia fördes till ett koncentrationsläger var hon tvungen att arbeta på en fabrik där det tyska krigsmaskineriet tillverkades.

4.2 VILJA OCH SKYLDIGHET ATT VITNA

Efter att Cordelia kommit till Sverige tycker många att hon borde glömma det som hände och börja sitt liv på nytt. Det är t.ex. hennes svenske man som tycker att hennes riktiga namn borde utplånas.

När det var bra mellan dem kallade han henne för "Reisele", när han kände att hon var på väg att lämna honom skällde han henne för "Dela". [...] Han gav med stor frikostighet och glädje, men satte som villkor att hon inte fick ha några andra Gudar jämte hans. Hon skulle slå rot och växa in i hans värld, bli till hans skapelse – Reisele. Cordelia, Dela från Berlin-Eichkamp skulle utplånas. (Edvardson 1984:138)

Det är också modern i familjen H. som tröstar Cordelia. Hemma hos familjen H. tillbringar hon sin första jul i Sverige.

Hemma hos familjen H., H för hjärta, till vänster och varmt klappande för hela mänsklighetens lidande, strålade villan av tusen tända juleljus. [...] Till en början försökte man låtsas om ingenting, svenskarna är mästare i den konsten lärde sig flickan så småningom, kanske för att det inte finns så mycket att låtsas om. Sedan gjorde den storväxta, moderligt högbärmade fru H. ett tappert försök att dra in flickan i ringen. "Men trivs du då inte här hos oss lilla vän?" vädjade? hotade? hon. "Det är ju över nu, nu måste du glömma allt det hemska som har hänt! Snart kommer du bli helt frisk och då blir allting annorlunda skall du se!" (Edvardson 1984:120)

Tankarna snurrade i Cordelias huvud och hon ville skrika att hon inte ville glömma. Det gjorde hon inte och det tog lång tid innan hon kunde beskriva vad som hon har varit med om.

[...] Men detta blev förstås inte sagt. Det skulle inte sägas, kunde inte förmedlas på många, många år. Det var inte förrän flickan hade blivit en vuxen kvinna och mor, en hjälplös, förblindad, bländad mor till flera barn, som hon mötte en fågellik, spröd och obarmhärtigt stark judisk kvinna som tog sig an henne och var villig att följa henne till helvetes portar och rakt igenom dem. Tillsammans, hand i hand, medsteg de till Dödsriket, kvinnan blev åter till flickan som igen och igen såg de fördömda i ansiktet. Ansikte mot ansikte såg hon Modern, Mengele, Maria Mandel, Elsa och Greta, mormodern under selektionen – sig själv i olika gestalter. (Edvardson 1984:121)

Cordelia som en vuxen kvinna inser att hon som överlevande har en skyldighet att berätta om sina upplevelser. Hon borde göra det för att hedra dem som inte överlevde. Detta är möjligt när man bryter tystnaden och presenterar sina erfarenheter i en litterär form. Handlingen att berätta är en viktig aspekt i boken. Det är t.ex. Maria, dottern i den familj där Cordelia tillbringade sin första jul i Sverige, som vill att Cordelia berättar om sin historia och Maria lyssnar på henne med stor uppmärksamhet.

De två träffades på det beredskapssjukhus i Skåne där flickan och hennes kamrater först togs om hand. Den blonda Maria, läkarkandidaten med pojkhändernas trubbiga fingrar med avbitna naglar vanligen djupt nerkörda i den vita, oknäppta rockens fickor, med breda höfter och stadiga ben, hon blev den första människa som flickan efter ankomsten till Sverige såg, urskiljde och, till en viss gräns, släppte in på sig. Maria hade heller inga ord, men hon såg, och väjde inte undan med de gråa ögonen. Nu slog hon sig ner på flickans sängkant och bad: "Berätta om Ilse." (Edvardson 1984:122 f.)

Ilse var också överlevande från Förintelsen och efter ankomsten till Sverige stannade hon på samma sjukhus som Cordelia. Trots sin dåliga psykiska och fysiska hälsa var Ilse ett stort stöd för Cordelia. Beskrivningen av Ilses öde berättas, som hela romanen, i tredje person, men här får man intrycket att det är Cordelia själv som berättar. Sedan återkommer berättarsituationen till utgångspunkten.

Maria satt på sängkanten och lyssnade, sade inte mycket men lyssnade. Det kändes bra, flickan hade fått tala och Maria hade förstått och var inte arg på henne. Nu ville hon sova. Maria skärmade av sänglampan, klappade flickan på kinden och smög sig tyst ut ur rummet. (Edvardson 1984:126)

Med tanke på den tidigare situationen då Cordelia blev tillsagd att glömma allt, är det terapeutiskt och lugnande för Cordelia att få prata om sina upplevelser med en annan person som lyssnar och inte bedömer.

4.3 IDENTITETSFÖRVANDLING

Cordelia var uppfostrad som katolik, men enligt de nazistiska raslagarna definierades hon som judinna, eftersom Cordelias okände fader var av judiskt ursprung och hennes morfar var jude. Den katolska identiteten spelade en stor roll i flickans liv och hon associerade t.ex. påskfirandet med positiva känslor.

Den sortens lycka, fullbordad och oändlig, som ett ägg i handen, kände flickan alldeles särskilt vid påsken. Dödens och Uppståndelsens mysterier fanns närvarande och sinnligt gripbara i påskmässans dramatik som mynnar ut i det överväldigande, gränsöverskridande påskjublet. [...] Påsken var också vårsol, påskägg gömda bland trädgårdens krokus, påskliljor och tulpaner, årets första, vita knästrumpor och "Vom Eise befreit sind Strom und Bäche." (Edvardson 1984:59 f.)

För den unga flickan som redan blivit van vid sin identitet, är det en chockerande erfarenhet när en annan identitet påtvingas henne. Detta får återverkningar på Cordelias dagliga liv. Hon var tvungen att bära en judestjärna på sin arm.

När judestjärnan kom... det låter som "när skolan började", eller "när hösten kom", självklart och alldeles odramatiskt, livets gilla gång. Finns det då inget annat sätt att tala om det, inga andra ord? Nej, inte för flickan, judestjärnan var bara ännu en av dessa obegripligheter som gjorde hennes liv till ett gungfly, men som hon samtidigt accepterade och godtog som naturliga och oundvikliga. Hon hade lärt sig att vad som helst kunde hända när som helst och av oförklarliga skäl. (Edvardson 1984:61)

En annan konsekvens är att Cordelia inte längre får övernatta hemma, eftersom "varje hus och varje lägenhet där en jude bor måste märkas med en judestjärna av papper, klistrad på ytterdörren, det underlättar arbetet när de gråa, presenningtäckta lastbilarna samlar in sin skörd." (Edvardson 1984: 62). Snart måste Cordelia också lämna det katolska flickförbund hon tillhörde samt byta skolan till en judisk. Under sin vistelse i koncentrationslägren Theresienstadt och Auschwitz-Birkenau berövades Cordelia all känsla av identitet. Först som överlevande från

Förintelsen kunde Cordelia upptäcka den judiska identiteten inom sig själv. Efter ankomsten till Stockholm ansökte hon om medlemskap i den judiska församlingen. Bokens sista del utspelar sig i Israel och det visar sig att det är Jerusalem där Cordelia har hittat sin plats på jorden.

När hon kom till den mörklagda staden visste hon att hon hade kommit hem. Detta var en verklighet hon kände igen, här skulle hon stanna. Hon hade kommit som iakttagare och reporter, men det förflutnas kunskap och syner gjorde henne till deltagare. (Edvardson 1984:149)

5. AVSLUTNING

I min analys av den utvalda romanen har jag tillämpat tre perspektiv. Jag har undersökt berättarinstansen, identitetsförvandlingen samt övergångsprocessen från tystnaden till viljan att vittna. Berättandet sker ur ett efterhandsperspektiv och denna rekonstruktion är inte någon kronologisk berättelse, vilket är karakteristiskt för vittneslitteratur. Den heterodiegetiska berättaren har tillgång till flickans inre och redovisar för hennes tankar och känslor. Det är alltså intern fokalisering som förekommer i boken. *Bränt barn söker sig till elden* kan klassificeras som autofiktio. Berättaren bevisar att behovet att minnas är starkare än viljan att glömma. Berättaren skildrar processen att skapa överlevandes nya identitet. Det är själva skrivandet som möjliggör det. Cordelia Edvardson går igenom en lång process av att söka och utveckla sin judiska identitet under sina vistelser i Sverige och Israel.

När det gäller Astrid Erlls teori, måste man påpeka att i Edvardsons bok tycks erfarenhetsmoduset tydligast komma till uttryck. Det är en självbiografisk roman och författaren presenterar det förflutna som sin personliga erfarenhet. Erfarenhetsmoduset (tyska: *erfahrungshaftiger Modus*, engelska: *experiential mode*) kan urskiljas i litterära former som presenterar det förflutna som en personlig erfarenhet. Det som berättas med hjälp av erfarenhetsmoduset blir föremål för det kommunikativa minnet som är typiskt för vardagen. Verkligheten som presenteras i texten är iscensatt som en livserfarenhet kännetecknande för en given epok eller en social grupp. Detta modus förekommer ofta i självbiografiska förstapersonsberättelser, där avståndet mellan berättaren och läsaren förkortas och själva texten är inte särskilt formell. De narrativa strategier som tillämpas indikerar upplevelsens äkthet. Texten kan t.ex. ha form av en muntlig berättelse, och innehålla ord och uttryck som är typiska för vardagsspråk och specifika grupper (Erll 2011:158 f.).

Försöker man tillämpa Klas-Göran Karlssons typologi på den analyserade boken inser man att det är det existentiella historiebruket som träder i förgrunden. Erfarenhetsmoduset kan vi likställa med existentiellt historiebruk, eftersom i båda fallen har vi att göra med en individuell upplevelse som blir utvidgad till hela gruppen, samt med ett försök att förstå sitt eget förflutna, sina egna minnen. Vi har att göra med det existentiella historiebruket, när ögonvittnen delar med sig av sina erfarenheter och strävar efter att bevara minnet av Förintelsen och öka kunskapen om den. Existentiellt historiebruk visar att historia kan användas för att förstärka en identitet, i synnerhet gruppidentitet som t.ex. nationstillhörighet eller etnicitet. Det här bruket gäller alla människor. Vi kan använda historia på det sättet när vi vill minnas eller glömma någonting som har hänt i det förflutna. Det existentiella historiebruket är ofta förknippat med någon kris, men det aktualiseras när det befintliga värdesystemet knakar i fogarna, både när det gäller en individ och en nationell gemenskap. Ett tydligt exempel på existentiellt historiebruk är att många judar uppfattar Förintelsen som en central faktor som formar deras nationella identitet.

Mot bakgrund av den genomförda analysen kan man konstatera att *Bränt barn söker sig till elden* kan betraktas som en viktig litterär representation av den svenska minneskulturen. Den borde undersökas mot bakgrund av kulturell traumateori.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Ammert, N. (2015). En ögonblicksbild av ondskan: Förintelsen och andra folkmord i svensk historieundervisning. I U. Zander et al. (red.), *Historia vid skiljevägen: Historiekulturella sonderingar när och fjärran* (pp. 247–268). Höör: Agerings Bokförlag.
- Connor, S. (1996). *The English Novel in History 1950–1995*. London & New York: Routledge.
- Edvardson, C. (1966). *De sista av de rättfärdiga: ett reportage om en ortodox minoritet i folkhemmet Sverige*. Stockholm.
- Edvardson, C. (1984). *Bränt barn söker sig till elden: roman*. Stockholm: Norstedts pocket.
- Erlil, A. (2011). *Memory in Culture*. Övers. Sara B. Young. Hampshire: Palgrave Macmillan Memory Studies.
- Genette, G. (1980). *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Övers. J. E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press. Hämtad från: <https://ia802908.us.archive.org/24/items/NarrativeDiscourseAnEssayInMethod/NarrativeDiscourse-AnEssayInMethod.pdf> (26 Jan 2024)
- Gärtner, L. (2008). *Förintad kritik. Om recensenters mottagande av förintelseromaner i svensk dags- och kvällspress*. Examensarbete för kandidatexamen. Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. Hämtad från: <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1319882&fileId=1319883> (23 Mar 2024)
- Karlsson, K-G. (1999). *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Karlsson, K-G. (2004). *Historiedidaktik: begrepp, teori och analys*. I K-G. Karlsson & U. Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken* (pp. 13–66). Lund: Studentlitteratur AB.
- Langås, U. (2015). *Traumets betydning i norsk samtidslitteratur*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Langås, U. (2021). Krigsminner i nye norske romaner. I T. Bjerkås, T. V. H. Hagen & G. Aaby (red.), *Tid for anerkjennelse. Andre verdenskrig i fortid og nåtid* (pp. 169–192). Cappelen Damm Akademisk. DOI: 10.23865/noasp.148.
- Langås, U. (2023). Hva kan arves? Om skyld, vold og seksualitet i to nordiske krigsminneromaner. *Scandinavistica Vilnensis* 17(3), 405–422. DOI: 10.15388/ScandinavisticaVilnensis.2023.20.
- Ławniczak, S. (2021). *Utvalda litterära representationer av den svenska minneskulturen kring Förintelsen och det andra världskriget*. Adam Mickiewicz University, Poznań. Opublicerad doktorsavhandling.
- Mays, C. (2011). *For the Sake of Democracy. Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete and the Cultural Reconstruction of Post-World War II Europe*. Uppsala: Uppsala University. Hämtad från: <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:752780/FULLTEXT01.pdf> (6 Feb 2024).
- Nietzsche, F. (1998). *Om historiens nytta och skada. En otidsenlig betraktelse*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Ohlsson, A. (2000). Tal och tystnad i förintelselitteraturen: exemplet Zenia Larsson. *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 2, 29–48.
- Ohlsson, A. (2002). "Men ändå måste jag berätta". *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*. Nora: Nya Doxa.
- Persson, B. (2011). *Mörkrets hjärta i klassrummet. Historieundervisning och elevers uppfattningar om förintelsen*. Forskarskolan i historia och historiedidaktik, Lunds universitet. Hämtad från: https://portal.research.lu.se/ws/files/7671908/morkrets_hjarta_i_klassrummet.pdf (02 Mar 2024).
- Schneider, S. (2008). *Läsaren och Förintelsen. Gymnasieelevers reception av Imre Kertész "Mannen utan öde"*. Examensarbete för kandidatexamen. Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. Hämtad från: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:206390/FULLTEXT01.pdf> (23 Mar 2024).
- Svanberg, I. & Tydén, M. (1997). *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*. Stockholm: Bokförlaget Arena.
- Tabaszewska, J. (2013). Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci. Kategoria pamięci kulturowej w badaniach nad literaturą. *Pamiętnik Literacki* CIV(4), 53–72.
- Tureby, M. T. & Wagrell, K. (2020). *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser. Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*. Stockholm: Forum för levande historia. Hämtad från: https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/118flh_vittnesmalrapporten_nov-20_webb.pdf (8 Mar 2024).
- Wagrell, K. (2020). "Chorus of the Saved". *Constructing the Holocaust survivor in Swedish public discourse, 1943–1966*. Linköping: Linköping University. Hämtad från: <http://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1392098/FULLTEXT02.pdf> (02 Mar 2024).
- Whitehead, A. (2004). *Trauma Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wieviorka, A. (2006). *The Era of the Witness*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Zander, U. 2001. *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.
- Åmark, K. (2011). *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Sonia Ławniczak

Department of Scandinavian Studies
Adam Mickiewicz University, Poznań
al. Niepodległości 4
61-874 Poznań
Poland

sonia.lawniczak@amu.edu.pl